

Змест

I	5
II	24
III.....	32
IV.....	44
V	68
VI.....	78
VII	89
VIII	102
IX.....	117
X.....	133
XI.....	149
XII	165
XIII	174
XIV	188
XV	205
XVI	220
XVII.....	240
XVIII.....	256
Вяртанняя няма.	
Пасляслоўе Тыльмана Вестфалена	273
Каментары	286

I

Я не зводзіў вачэй з карабля. Ён стаяў на Тэжу непадалёк ад набярэжнай, асветлены яркімі агнямі. Я быў у Лісабоне ўжо тыдзень, але ўсё яшчэ не прызвычаіўся да бесклапотнага святла гэтага горада. У тых мясцінах, адкуль я прыехаў, гарады ноччу ляжалі ў змроку, як вугальныя капальні, а ліхтар у цемры быў небяспечнейшым за сярэднявечную чуму. Я прыехаў з Еўропы дваццацістага стагоддзя.

Гэта быў пасажырскі параход, які стаяў на пагрузцы. Я ведаў, што ён мусіць адплыць заўтра вечарам. У сляпучым святле аголеных электрычных лямпачак загрузаліся мяса, рыба, кансервы, хлеб і гародніна; рабочыя цягнулі на борт багаж, а кран падымаў скрыні і скруткі так ціха, нібы яны не важылі зусім нічога. Карабель рыхтаваўся да рэйса, як каўчэг падчас патопу. Гэта і быў каўчэг. Кожны карабель, які пакідаў Еўропу ў тыя месяцы саракавога¹ года, рабіўся каўчэгам. Гарой Арарат была Амерыка, а вада патопу падымалася штодня. Яна даўно затапіла Германію з Аўстрыяй і заліла Польшчу ды Прагу; у ёй патанулі ўжо Амстэрдам, Брусэль, Капенгаген, Осла і Парыж, ад яе смярдзелі гарады Італіі, ды і ў Іспаніі зрабілася небяспечна. Узбярэжжа Партугаліі давала апошні прытулак уцекачам, для якіх

¹ У Рэмарка ў гэксце стаіць 1942-гі, і гэта дата была прынята на веру ўсімі крытыкамі і чытачамі. Але ўжо тут, з апісання сітуацыі, заўважна, што гэта не можа быць сорок другі год. А калі прасачыць хаду падзей у гэксце, становіцца відавочна: дзеянне адбываецца ў самым канцы саракавога або, што менш імаверна, на самым пачатку сорок першага года. *(Тут і далей — заўв. пер.)*

справядлівасць, свабода і талерантнасць значылі больш, чым дом і ўласнае існаванне. Той, хто не мог дабрацца адсюль да заповітнай зямлі, да Амерыкі, страчваў усё. Ён мусіў сплываць крывёю ў зарасніках адмоў ува ўязных і выязных візах, неатрыманых дазваляў на працу і пражыванне, лагераў для інтэрнаваных, бюракратыі, адзіноты, незнаёмых людзей і жахлівай агульнай абыякавасці да лёсу іншага, якую заўсёды спараджаюць вайна, страх і пакуты. У гэты час чалавек ужо нічога не значыў; дзейны пашпарт значыў усё.

Некалькі гадзін таму я гуляў у казіно ў Эштарыле. Я яшчэ меў добры касцюм, і мяне туды прапусцілі. Гэта была апошняя, адчайная спроба падкупіць лёс. Тэрмін нашага віду на жыхарства ў Партугаліі заканчваўся праз некалькі дзён, а іншых віз мы з Рут не мелі. Карабель, што стаяў на Тэжу, заставаўся апошняй надзеяй: мы прыехалі сюды з Францыі, каб дабрацца да Нью-Ёрка, але квіткі былі ўжо некалькі месяцаў як раскупленыя, а яшчэ нам не хапала амерыканскага дазволу на ўезд і больш чым трохсот долараў на дарогу. Я спрабаваў здабыць грошы тым адзіным спосабам, які тут яшчэ заставаўся магчымым, — гульнёю. Гэта было бессэнсоўна, бо нават калі б я выйграў, усё роўна мусіў здарыцца нейкі цуд, каб мы трапілі на карабель. Але ўва ўцёках, у распачы і небяспецы, вучышся верыць у цуды — інакш не выжыць. З шасцідзясяці двух долараў, якія ў нас заставаліся, я прайграў пяцьдзясят шэсць.

Позна ўначы набярэжная была амаль пустая. Праз нейкі час, аднак, я заўважыў мужчыну, які бязмэтна хадзіў сюды-туды, потым спыняўся і глядзеў на карабель, як і я. Палічыўшы, што гэта адзін з тых многіх, чые надзеі пацярпелі крушэнне, я перастаў звяртаць на яго ўвагу, пакуль не адчуў, што ён назірае за мной. Страх перад паліцыяй ніколі не пакідае ўцекача, нават у сне, нават калі яму няма чаго баяцца, — таму я адразу ж

адварнуўся з абыякавым выглядам і няспешна рушыў прэч, як той, каго нічога не палохае.

Неўзабаве я пачуў крокі за спінай. Не паскараючы хады, я працягваў ісці наперад, толькі прыкідваў, як паведаміць Рут, калі мяне арыштуюць. Пастэльныя дамы, што матылькамі спалі ў канцы набярэжнай, былі яшчэ занадта далёка, каб я мог дабегчы да іх і знікнуць у завулках, не рызыкуючы злавіць кулю.

Мужчына параўняўся са мной. Ён быў крыху ніжэйшы ростам.

— Вы немец? — спытаў ён па-нямецку.

Я пакруціў галавой і працягнуў ісці.

— Аўстрыец?

Я не адказваў. Глядзеў на някідкія дамы, якія набліжаліся занадта павольна. Я ведаў, што паасобныя партугальскія паліцэйскія вельмі добра валодаюць нямецкай мовай.

— Я не з паліцыі, — сказаў мужчына.

Я яму не паверыў. Ён быў у цывільным, але ў розных краінах Еўропы мяне з паўтузін разоў арыштоўвалі жандары ў цывільным. Цяпер я меў пры сабе пасведчанне асобы, нядрэнна зробленае ў Парыжы адным пражскім прафесарам матэматыкі, але яно было трошачкі несапраўднае.

— Я бачыў, як вы глядзелі на карабель, — сказаў мужчына. — Вось чаму я падумаў...

Я кінуў на яго абыякавы позірк. Ён не быў падобны да паліцэйскага; але апошні жандар, які злавіў мяне ў Бардо, выглядаў жаласна, як Лазар пасля трох дзён у магіле, а аказаўся самым бязлітасным з усіх. Ён арыштаваў мяне, хоць ведаў, што праз дзень у Бардо мусяць увайсці нямецкія войскі, і мне прыйшоў бы канец, калі б міласэрны начальнік турмы праз некалькі гадзін мяне не вызваліў.

— Вы хочаце ў Нью-Ёрк? — спытаў мужчына.

Я не адказваў. Яшчэ метраў дваццаць — і я змагу, калі што, адштурхнуць яго і ўцячы.

— Вось два квіткі на карабель, які там стаіць, — сказаў мужчына і палез у кішэню.

Я ўбачыў бланкі. Пры цьмяным святле я не мог расчытаць літары на іх. Але мы паспелі наблізіцца да дамоў. Можна было рызыкнуць і спыніцца.

— Што ўсё гэта значыць? — спытаў я па-партугальску. Трошкі гаварыць я ўмеў.

— Яны могуць стаць вашымі, — сказаў мужчына. — У мяне няма ў іх патрэбы.

— Яны вам не патрэбныя? Што гэта значыць?

— Больш у мяне няма ў іх патрэбы.

Я ўтаропіўся ў гэтага чалавека. Не мог яго зразумець. Падобна, што ён і праўда не з паліцыі. Навошта такія мудрагелістыя хітрыкі, каб мяне арыштаваць. Але калі квіткі сапраўдныя, чаму яны яму не патрэбныя? І чаму ён прапанаваў іх мне? Каб прадаць? Унутры ўва мне нешта затрымцела.

— Я не магу іх купіць, — сказаў я нарэшце па-нямецку. — Яны каштуюць вялізных грошай. У Лісабоне мусяць быць заможныя эмігранты, яны заплацяць вам тое, што вы просіце. Вы прыйшлі не да таго чалавека. У мяне няма чым заплаціць.

— Я не хачу іх прадаваць, — сказаў мужчына.

Я зноў паглядзеў на квіткі.

— Яны сапраўдныя?

Ён моўчкі працягнуў іх мне. Яны захрумсцелі ў маіх руках. І былі сапраўднымі. Валоданне імі магло б змяніць пагібель выратаваннем. Нават пры тым, што я не мог імі скарыстацца з прычыны адсутнасці ў нас амерыканскіх віз, — але я мог бы паспрабаваць атрымаць візы заўтра раніцай або ў крайнім выпадку мог бы прадаць квіткі. Гэта азначала яшчэ шэсць месяцаў жыцця. Я не разумеў гэтага чалавека.

— Я не разумею вас, — сказаў я.

— Яны могуць стаць вашымі, — паўтарыў ён. — Бясплатна. Я з'еду з Лісабона заўтра раніцай. Але ў мяне ёсць адна ўмова.

Я апусціў рукі. Так і ведаў, што гэта не можа быць праўдай.

— Якая? — спытаў я.

— Я не хачу гэтай ноччу заставацца адзін.

— Вы хочаце, каб я пабыў з вамі?

— Так. Да заўтрашняй раніцы.

— І гэта ўсё?

— Усё.

— Больш нічога?

— Нічога.

Я глядзеў на яго з недаверам. Вядома ж, я прывык, што людзі накшталт нас часам зрываюся, часта не маглі заставацца на самоце, баяліся адкрытых месцаў — тыя, каму нідзе месца не было; і што чалавек, які знаходзіцца побач з табой усяго адну ноч, якім бы чужым ён ні быў, мог выратаваць ад самагубства. Але ўва ўсіх гэтых выпадках дапамагаць адно аднаму цалкам натуральна, ніхто не ўсталёўвае за гэта платы. Тым больш такой.

— Дзе вы жывяце? — спытаў я.

Ён адмахнуўся.

— Туды я не хачу. Ці знойдзецца тут які шынок, дзе яшчэ можна пасядзець?

— Упэўнены, што нешта такое ёсць.

— А можа, ёсць нешта толькі для эмігрантаў? Накшталт парыжскай кавярні «Дэ ля Роза».

Я ведаў тую кавярню. Мы з Рут спалі там два тыдні. Гаспадар дазваляў, калі закажаш каву. Бярэш з сабой газеты і ўладкоўваешся на падлозе. На сталах я ніколі не спаў — з падлогі не ўпадзеш.

— Не, не ведаю, — адказаў я. Было тут адно такое месца; але чалавека, які гатовы падарыць два квіткі на

карабель, не вядуць туды, дзе людзі ўсё на свеце аддалі б за тое, каб іх атрымаць.

— Я ведаю тут толькі адзін рэстаранчык, — сказаў мужчына. — Але можам паспрабаваць. Мажліва, там яшчэ адчынена.

Ён падазваў самотную таксоўку і зірнуў на мяне.

— Добра, — сказаў я.

Мы селі, і ён даў кіроўцу адрас. Добра было б паведаміць Рут, што я не вярнуся гэтай ноччу; але раптам, калі я сядаў у смярдзючае цёмнае таксі, мяне ахапіла такая дзікая, жудасная надзея, што ў мяне ледзь не закружылася галава. Магчыма, усё гэта напраўду было рэальнасцю; магчыма, нашае жыццё яшчэ не скончылася і тое, ува што нельга было паверыць, стане фактам: нашае выратаванне. Я больш не адважваўся пакінуць незнаёмца аднаго ні на секунду.

Нібы з-за тэатральнай кулісы мы выехалі на Гандлёвую плошчу і праз нейкі час трапілі ў лабірынт лесвіц і завулкаў, якія вялі ўверх. Я не ведаў гэтай часткі Лісабона; як заўсёды, я ведаў пераважна цэрквы і музеі — не таму, што так моцна любіў Бога або мастацтва, а з той простаай прычыны, што ў цэрквах і музеях не прасілі дакументаў. Перад Укрыжаваным і карцінамі майстроў можна было яшчэ заставацца чалавекам, а не асобай з сумнеўнымі дакументамі.

Мы выйшлі з таксі і пачалі падымацца па лесвіцах і забытых завулках. Пахла рыбай, часнаком, начнымі кветкамі, мёртвым сонцам і сном. Збоку з цемры пад месяцам, што якраз узыходзіў, вырас замак Святога Георгія, і святло вадаспадам лілося па яго шматлікіх прыступках. Я павярнуўся і паглядзеў уніз на порт. Там унізе цякла рака, і гэта рака была свабодай, была жыццём, яна ўпадала ў мора, а мора было Амерыкай.

Я спыніўся.

— Спадзяюся, вы не жартуеце, — сказаў я.